

Сучасний стан і оцінка демографічного розвитку сільської місцевості Волинської області

А. СОКОЛОВА,
кандидат економічних наук
Волинський інститут АПВ НААН України,
О. КІЛЬНИЦЬКА,
кандидат економічних наук
Житомирський національний агроекологічний університет

В статті визначено динаміку та основні тенденції демографічного розвитку сільських територій Волині. Здійснено рейтингову оцінку демографічного стану адміністративних районів області. За результатами аналізу обґрунтовано необхідність розробки та впровадження нової державної і регіональної демографічної політики в сільській місцевості.

В статье определены динамика и основные тенденции демографического развития сельских территорий Волини. Осуществлена рейтинговая оценка демографического состояния административных районов области. По результатам анализа обоснована необходимость разработки и внедрения новой государственной и региональной демографической политики в сельской местности.

The paper considers dynamics and the main tendencies of Volyn Oblast rural areas demographic development. Rating estimation of administrative regions demographic state has been conducted. The authors have analysed and proved the necessity of development and implementation of the new state and regional demographic policy of rural areas.

Ключові слова: демографія, депопуляція, відтворення населення, природний приріст, сільська місцевість.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Соціально-економічний розвиток аграрного сектора економіки України базується, передусім, на ефективному використанні трудового потенціалу. Нині на сільській території України проживає 31,4% загальної чисельності населення України, або близько 14,4 млн. осіб. За період з 2004–2010 рр. щорічні масштаби зменшення чисельності сільського населення становили близько 200 тис. осіб в рік¹. Основною причиною цього негативного явища є кризова демографічна ситуація, що обумовлена низкою економічних, соціальних, політико-правових та екологічних чинників. Високий рівень передчасної смертності, старіння сільського населення, критично низький рівень народжуваності, високе демографічне навантаження, інтенсивний міграційний вплив молоді у міста та за кордон — це основні характеристики сучасного стану демографічного розвитку сільської місцевості України. Актуальність та важливість розв'язання вказаних проблем зумовлюють необхідність здійснення

аналізу та проведення оцінки демографічних тенденцій розвитку сільських територій України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Дослідженню демографічних чинників формування трудового потенціалу сільського населення присвячені наукові роботи Д. Богині, О. Бородіної, О. Булавки, В. Дієсперова, С. Кафлевської, О. Кустовської, Г. Купалової, В. Куценко, Е. Лібанової, С. Лучик, Л. Михайлової, О. Онищенко, П. Саблука, Л. Шепотько, К. Якуби та інших. Вивчаючи демографічну ситуацію в Україні, науковці Інституту економічних досліджень та політичних консультацій наголошують, що, починаючи з проголошення незалежності, в Україні спостерігається значне скорочення населення. За цим показником Україна належить до групи країн, де населення зменшується найбільшими темпами². Досліджуючи проблеми формування трудових ресурсів села, О. Кустовська зазначає, що демографічна ситуація в Україні на нинішньому етапі визначається демографічною кризою, яка характеризується зниженням народжуваності, зростанням смертності, старінням населення, інтенсивним міг-

¹ Національна доктрина реформування та розвитку агропродовольчого комплексу України (проект 2010 р.) // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://test.minagro.gov.ua>

² Реформа ринку праці та економічне зростання в Україні: механізми взаємозв'язку та економічна політика / За ред. Л. Хандріха, І. Бураковського, О. Бетлій. — К.: «Альфа-Прайм», 2004. — С. 61.

раційним відпливом молодих людей за кордон. Особливо загрозливих розмірів вона набула в українських селах³. На думку П. Саблука та К. Якуби, зменшення сільського населення відбувалось внаслідок високих, соціально невиправданих темпів урбанізації, розбудови великих міст та інтенсивного, у зв'язку з цим, міграційного відпливу селян у міста, що суттєво підірвало демографічну основу їхнього відтворення⁴. Безперечним є твердження С. Кафлевської, яка відзначає, що демографічна ситуація у сільській місцевості зумовлена низкою морально-психологічних, соціально-економічних, етичних та інших чинників довготривалого характеру, низьким рівнем життя сільського населення і його погіршенням у період ринкових трансформацій⁵.

Постановка завдання. Проте, динамічні зміни умов життя та господарювання в сільській місцевості на етапі поступового економічного зростання в умовах глобалізації економіки вимагають поглибленого вивчення регіональних особливостей демографічного розвитку сільської місцевості. Це зумовлює нагальну, необхідність теоретичного обґрунтування принципів та шляхів реалізації нової державної і регіональної демографічної політики на селі.

Метою дослідження є оцінка демографічної ситуації та розробка науково-теоретичних, методологічних та практичних пропозицій щодо вирішення проблем демографічного розвитку сільської місцевості Волинської області.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проблем демографічного розвитку –

один з основних напрямів соціально-економічних наук, оскільки населення є природною основою формування трудового потенціалу, носієм моралі, психології, політики, культури тощо. На сучасному етапі на перший план виступає проблема старіння та вимирання сільського населення. Депопуляція переросла у соціально небезпечне явище, тому що демографічна основа відтворення населення з року в рік звужується, не забезпечуючи навіть простого відтворення трудового потенціалу села. Це явище характерне для України в цілому і Волинської області зокрема. Абсолютна чисельність постійного населення області за 1990–2010 рр. зменшилась на 26,3 тисяч осіб, або на 2,5% (табл. 1). Водночас, за цей період чисельність міського населення збільшилась на 7,7 тис. осіб, а сільського – навпаки зменшилась на 34 тис. осіб і у 2011 р. склала 500,1 тис. осіб. Такі динамічні зміни сформовано не тільки в результаті природних демографічних процесів: смертності, народжуваності, механічного руху населення в результаті міграції, але й сучасних соціально-економічних умов, розвитку продуктивних сил і виробничих відносин регіону дослідження.

Проведений аналіз свідчить про те, що за останні 20 років суттєво змінилась структура наявного міського і сільського населення Волинської області в напрямку зменшення питомої ваги сільського населення на 2,0 в. п. Абсолютне і відносне зменшення чисельності сільського населення спостерігається в усіх районах Волинської області.

Таблиця 1

Динаміка чисельності наявного міського і сільського населення Волинської області (станом на 1 січня), тис. осіб

Рік	Все населення	Міське	Сільське	Структура, %	
				Міське	Сільське
1990	1063,4	529,3	534,1	49,8	50,2
2000	1067,7	544,3	523,4	51,0	49,0
2005	1044,8	526,2	518,6	50,4	49,6
2006	1040,4	527,2	513,2	50,7	49,3
2007	1038,0	528,7	509,3	50,9	49,1
2008	1036,4	530,2	506,2	51,2	48,8
2009	1036,2	532,7	503,5	51,4	48,6
2010	1036,7	535,4	501,3	51,6	48,4
2011	1037,1	537,0	500,1	51,8	48,2
2011 р. до 1990 р. +/-	- 26,3	7,7	- 34,0	2,0	- 2,0

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики у Волинській області: *Статистичний щорічник Волинь – 2010* / за ред. М. І. Мотиль. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області, 2011. – 570 с.

³ Кустовська О. В. Демографічний розвиток (статистичний аналіз і моделювання) / О. В. Кустовська. – Тернопіль: Економ. думка, 2008. – С. 25.

⁴ Саблук П. Т. Демографічні проблеми українського села: наук. доп. / П. Т. Саблук, К. І. Якуба; відп. ред. П. Т. Саблук. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 5–6.

⁵ Кафлевська С. Г. Оцінка демографічних чинників формування трудового потенціалу сільських територій / С. Г. Кафлевська // Економіка АПК. – 2011. – №12. – С. 102–108, 105.

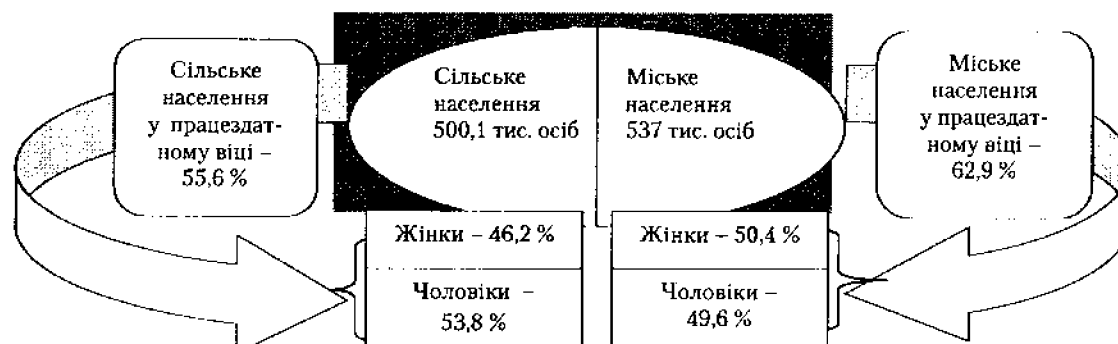

Рис. 1. Склад і структура населення Волинської області станом на 1 січня 2011 р.

Джерело: побудовано авторами за матеріалами Головного управління статистики у Волинській області: *Статистичний щорічник Волинь – 2010* / за ред. М. І. Мотиль. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області, 2011. – 570 с.

Станом на 1.01.2011 р. у сільській місцевості Волині проживало 500,1 тис. осіб (рис. 1.). Це на 3,4 тис. осіб (6,4%) менше, ніж у 1990 р.

Проведене дослідження свідчить про те, що кризові явища, нестабільність в економіці країни та в суспільному житті в цілому зумовили інтенсивний спад народжуваності, передчасну смертність, зниження життєвого потенціалу населення Волині. В результаті відбулася кількісна та якісна деградація окремих складових відтворення населення, статеві-вікової структури та інші негативні явища.

Так, за 2000–2010 рр. відповідно до зменшення загальної чисельності населення Волині скоротилася чисельність чоловіків з 501,6 тис. чол. до 485,9 тис. чол., або на 3,1%, та жінок з 562,8 тис. чол. до 548,5 тис. чол., або на 2,5%. Це свідчить про більш інтенсивне скорочення популяції чоловіків порівняно із жінками.

Основні тенденції і закономірності демографічних процесів проявляються також у віковій структурі сільського населення. Розподіл постійного населення Волинської області за віком передбачає його поділ на три групи: населення молодше працездатного віку, працездатного і старше працездатного. Станом на 1.01.2011 р. чисельність дітей та підлітків в сільській місцевості області склала 109,4 тис. чол., тобто кожний п'ятий мешканець є представником підростаючого покоління. У сільській місцевості населення молодше працездатного віку складає 21,7%, працездатного – 55,6%, старше працездатного – 22,7% жителів області.

Не менш важливим, аніж скорочення населення, є пов'язана з цим проблема старіння населення сільської місцевості Волині. Через низький рівень народжуваності на початку 90-х років минулого століття

середній вік населення в області зростає (табл. 2). Частина дітей дошкільного віку в області складає 7,3% загальної чисельності населення; до 14 років – 13%; від 15 до 19 років – 7,1%. Зміна структури населення відбувається в двох напрямках: з одного боку, зменшується кількість дітей, підлітків та осіб працездатного віку, з іншого – зростає чисельність осіб похилого віку. Це свідчить про старіння населення, зниження темпів демовідтворювальних процесів та значний вплив процесів депопуляції на якісну структуру сільського населення. Сучасна тривалість життя в Україні – одна з найнижчих не лише в Європі (для порівняння у Швейцарії та Швеції її рівень становить більше, ніж 79 років), а й на території країн СНД (після Росії та Молдови)⁶. Е. Лібанова справедливо зазначає, що високий і з постійним зростанням ступінь старіння робочої сили (в середньому в Україні кожна шоста економічно активна особа старша 50 років, а кожна дев'ятнадцята – старша працездатного віку) створює перешкоди для нормалізації процесів її відтворення, зокрема для запровадження новітніх технологій і відповідної перекваліфікації працівників⁷.

Проведені нами розрахунки свідчать про значне демографічне навантаження на працездатних осіб сільської місцевості Волині, яке на початок 2011 р. становило 799 непрацездатних на 1000 осіб працездатного віку, в тому числі дітьми – 391, пенсіонерами – 408 (табл. 3). В цілому, за останніх п'ять років, демографічне навантаження на 1000 осіб працездатного віку має тенденцію до зменшення з 847 у 2007 р. до 799 осіб у 2011 р. Навантаження людьми похилого віку постійно перевищує відповідний коефіцієнт з навантаження особами молодше працездатного віку. Таким чином, переважна більшість працездатного населення працює на утримання і со-

⁶ Кафлевська С. Г. Оцінка демографічних чинників формування трудового потенціалу сільських територій / С. Г. Кафлевська // Економіка АПК. – 2011. – №12. – С. 102–108, 107.

⁷ Реформа ринку праці та економічне зростання в Україні: механізми взаємозв'язку та економічна політика / За ред. Л. Хандріха, І. Бураковського, О. Бетлій. – К.: «Альфа-Прайм», 2004. – С. 121.

Таблиця 2

Динаміка середнього віку населення Волинської області за статтю та місцем проживання (на 1 січня), років

Показник	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2011 р. до 2007 р. (+,-)
Все населення області	37,2	37,3	37,3	37,4	37,4	+0,2

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики у Волинській області: *Статистичний щорічник Волинь – 2010* / за ред. М. І. Мотиль. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області, 2011. – 570 с.

ціальний догляд за особами, які мають найменший потенціал. Вкладення в формування, розвиток майбутнього людського потенціалу є меншими в силу меншої чисельності відповідної вікової групи. Демографічний потенціал села залежить від чисельності його мешканців, зростання чи зменшення якої головним чином визначається динамікою природного приросту населення.

Аналіз показав, що в системі чинників, які зумовлюють кризову демографічну ситуацію в сільській місцевості, особливої уваги заслуговують народжуваність і смертність населення (табл. 4).

Спостерігаються негативні тенденції у динаміці народжуваності і смертності сільського населення Волинської області. Незважаючи на зниження кількості померлих селян протягом 2006–2010 рр., природний приріст має від’ємне значення, тобто на 1000 жителів у 2010 р. народилося 15,3 особи, а померло – 16,9. Збільшення народжуваності у 2008–2010 рр. пояснюється в першу чергу соціально-економічними пільгами для вагітних жінок та тих сімей, які утримують малолітніх дітей. Оскільки жінки в сільській місцевості часто не мають можливості працевлаштуватися і рівень запропонованої їм заробітної плати низький, вони, розраховуючи на

соціальні пільги, погоджуються виконувати роль матері та домогосподарки у сім’ї.

Для оцінки демографічного стану розвитку сільської території доцільним вбачається розрахунок інтегрального багатомірного індексу. Побудова інтегрального показника ґрунтується на методиці нормованої багатомірної середньозваженої⁸. Процедура нормування для перетворення різномірних одиничних показників (X_{ij}) у єдиний інтегральний (Z) передбачає розрахунок відносних величин – коефіцієнтів (Y_{ij}), як співвідношення:

$$Y_{ij} = \frac{X_{ij}}{X_{ic}}, \quad (1)$$

де X_{ij} – значення i -го показника в j -му районі; X_{ic} – середнє значення i -го показника у сукупності, яка аналізується; X_1 – питома вага сільського населення, %; X_2 – припадає жінок на 1000 чоловіків сільського населення; X_3 – середній вік сільських жителів, років; X_4 – кількість народжених на 1000 осіб наявного сільського населення; X_5 – кількість померлих на 1000 осіб наявного сільського населення; X_6 – кількість зареєстрованих шлюбів на 1000 осіб наявного населення; X_7 – кількість розлучень на 1000 осіб наявного населення.

Таблиця 3

Динаміка демографічного навантаження на сільське населення Волинської області працездатного віку (на 1000 осіб працездатного віку припадає осіб непрацездатного) (на 1 січня)

Рік	Загальне навантаження	в. т.ч. особами у віці	
		молодшому за працездатний	старшому за працездатний
2007	847	403	444
2008	833	399	434
2009	819	395	424
2010	809	393	416
2011	799	391	408
2011 р. до 2007 р. (+,-)	- 48	- 12	- 36

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики у Волинській області: *Статистичний щорічник Волинь – 2010* / за ред. М. І. Мотиль. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області, 2011. – 570 с.

⁸ Удогова Л. Ф. Соціальна статистика: підруч. / Л. Ф. Удогова. – К.: КНЕУ, 2002. – 376 с.

Таблиця 4

Динаміка народжуваності, смертності та природного скорочення населення сільської місцевості Волинської області, осіб

Рік	Народилось	Померло	Природне скорочення (-)	На 1000 жителів		
				народилось	померло	природне скорочення (-)
1990	7545	7819	-274	14,2	14,7	-0,5
1995	7089	9014	-1925	13,6	17,3	-3,7
2000	6543	8706	-2163	12,5	16,6	-4,1
2005	6587	9680	-3093	12,8	18,8	-6,0
2006	6915	9315	-2400	13,5	18,2	-4,7
2007	7086	9234	-2148	14,0	18,2	-4,2
2008	7896	9219	-1323	15,6	18,3	-2,7
2009	7761	8788	-1027	15,4	17,5	-2,1
2010	7677	8461	-784	15,3	16,9	-1,6
2010 р. до 1990р., (+,-)	132	642	-510	1,1	2,2	-1,1

Джерело: розраховано за даними Головного управління статистики у Волинській області: *Статистичний щорічник Волинь – 2010* / за ред. М. І. Мотиль. – Луцьк: Головне управління статистики у Волинській області, 2011. – 570 с.

Рейтингову оцінку демографічного стану адміністративних районів необхідно здійснити на основі розрахованого багатовимірної інтегрального індексу (Z) за формулою:

$$Z = \frac{\sum_{i=1}^n Y_i}{n}, \quad (2)$$

де n – кількість показників, n = 7.

Проведена рейтингова оцінка районів Волинської області виявила значні відмінності у їх демографічному розвитку (табл. 5). Приміром, у Вол.-Волинському, Локачинському, Турійському, Луцькому та Старовижівському районах багатовимірний рейтинговий коефіцієнт (Z) складає 1,199–1,106, тоді як у Любешівському, Любомльському, Ківерцівському, Рожищенському та Шацькому районах лише 1,062–0,949. Контрасти вражають: за питомою вагою сільського населення (від 91,4% у Вол.-Волинському до 62,0% у Ківерцівському); за середнім віком сільського населення (від 40,1 років у Горохівському районі до 34,7 років у Камінь-Каширському); за коефіцієнтом народжуваності (від 19,6 на 1000 осіб наявного населення у Камінь-Каширському до 11,3 – у Іваничівському).

Здійснена рейтингова оцінка районів Волині за основними демографічними параметрами виявила значні регіональні резерви покращення демографічної основи відтворення трудового потенціалу села та довела необхідність розробки і впровадження регіональної демографічної політики на селі.

Природа людини сформувалася протягом тисячоліть. Нині ж відтворення населення відбувається в нових умовах, і закономірності його відтворення зазнали різких диференціальних змін внаслідок соціально-економічних умов, розвитку продуктивних змін і виробничих відносин.

Висновки за результатами проведеного дослідження та перспективи подальших розвідок. Демографічна криза є однією з основних причин напруженості балансу трудових ресурсів в аграрному секторі економіки Волинської області та України в цілому. Проведене дослідження демографічного стану розвитку сільської місцевості Волинської області, як основи формування ресурсів для трудової діяльності, свідчить про необхідність теоретичного і практичного вирішення завдань обґрунтування нової загальнодержавної і регіональної політики на селі, направленої на підвищення природного приросту населення, поліпшення статевовікової структури, подолання процесу депопуляції, зниження демографічного навантаження та підвищення рівня життя сільського населення. Основні заходи слід спрямовувати на забезпечення повноцінного життєвого середовища сільського населення, комплексний розвиток сільських територій шляхом збереження та розвитку об'єктів охорони здоров'я, освіти, транспортно-дорожнього, житлово-комунального, водного господарств, систем зв'язку та інформатики, закладів спорту, культури, соціально-побутового призначення.

Державне регулювання демографічних процесів слід посилити органами місцевого самоврядування

Таблиця 5

Рейтингова оцінка демографічної ситуації в сільській місцевості Волинської області на початок 2011 р.

Райони	Розраховані коефіцієнти (Y_i)							Z	Місце
	Y_1	Y_2	Y_3	Y_4	Y_5	Y_6	Y_7		
Вол.-Волинський	1,896	0,975	1,029	0,856	1,065	1,038	1,538	1,199	1
Горохівський	1,492	0,951	1,061	0,863	1,065	0,865	1,230	1,075	9
Іваничівський	1,647	0,971	1,053	0,738	1,018	0,827	1,461	1,102	6
Кам.-Каширський	1,683	1,030	0,918	1,281	0,846	1,192	0,538	1,069	10
Ківерцівський	1,286	0,993	0,992	1,007	0,970	0,942	1,077	1,038	14
Ковельський	1,637	0,962	1,032	1,000	1,142	0,865	1,000	1,091	7
Локачинський	1,722	1,001	1,034	0,797	1,000	1,211	1,385	1,164	2
Луцький	1,869	0,978	0,958	1,078	0,840	0,962	1,385	1,152	4
Любешівський	1,751	1,067	0,937	1,209	0,858	1,000	0,615	1,062	12
Любомльський	1,385	1,017	1,029	0,862	1,159	0,962	0,923	1,048	13
Маневицький	1,531	1,032	0,973	1,045	1,029	1,000	0,846	1,065	11
Ратнівський	1,521	1,038	0,955	1,105	0,935	1,096	0,923	1,081	8
Рожищенський	1,290	0,973	1,024	0,961	1,077	0,885	0,923	1,019	15
Старовижівський	1,726	1,008	1,026	0,954	1,071	1,269	0,692	1,106	5
Турійський	1,386	0,996	1,056	0,895	1,331	0,923	1,538	1,160	3
Шацький	1,419	0,999	1,034	0,784	1,006	0,711	0,692	0,949	16

Джерело: власні дослідження

не тільки через надання прав щодо вирішення основних питань життєдіяльності регіонів і розвитку інфраструктури, але й залучення та надання фінансових ресурсів для створення додаткових і нових робочих місць. Низький рівень доходів населення, ціни робочої сили, особливо у сільській місцевості, виступає головним стримуючим чинником споживчого ринку, а отже, і сфери прикладання праці. Рівень доходів сільського населення безпосередньо впливає на відтворення трудового потенціалу, не

забезпечує якісного належного відтворення фізіологічних, професійних, трудових, інтелектуальних здібностей, формування інтелігенції, зрілого, сучасного середнього класу в українському суспільстві.

Подальші дослідження будуть спрямовані на обґрунтування необхідності та доцільності покращення демографічного розвитку сільських територій з метою їх реабілітації та відродження відповідно до міжнародних стандартів якості життя на селі.